

NOTES PRELIMINARS PER A L'ESTUDI DE LA CAPITANIA DE FRONTERES DE PERPINYÀ. ANÀLISI DE DIFERENTS ASPECTES ORGANITZATIUS (SS. XVI-XVII)

Pablo de la Fuente de Pablo

1. La gènesi d'una nova concepció de la defensa del territori: la frontera de Perpinyà

Podem definir com a marc introductori per al nostre treball la signatura del tractat de Barcelona de 1.493, entre les monarquies espanyola i francesa, pel qual els territoris del Rosselló i la Cerdanya es reincorporaven al regne d'Aragó. La reincorporació suposarà que el rei Ferran "el Catòlic" –un dels protagonistes principals dels fets– enceti una política de defensa territorial, continuada després, amb alts i baixos, pels seus successors, fins al tractat dels Pirineus de 1.659, que retornava definitivament la sobirania d'aquests territoris a França.

Pensem que una vegada aquests territoris en possessió de la monarquia hispana hi va haver una sèrie de factors estratègics i de política de defensa que condicionaren tota actuació sobre el territori. Pel que fa referència a la política de defensa, veiem clarament com, a partir d'aquest moment, la iniciativa reial és l'únic protagonista de relleu dins d'aquest procés, relegant altres formes d'actuació, incapaces d'encetar aquesta tasca.

L'encariment de les polítiques de defensa és el factor que ens explica aquest problema. L'extensió general de les armes de foc als exèrcits dels segles XV i XVI motivà un augment considerable de les despeses destinades a la guerra, no tan sols per l'adquisició dels nous sistemes d'armes, sinó també per materials –tals com el sofre o el salitre, components fonamentals per a la fabricació de pólvora– pel manteniment en estat operatiu de les forces, la qual cosa comportà que alguns d'aquests nous materials estratègics esdevinguessin monopolis reials.

Les traces de les noves fortificacions, que es poden començar a veure a partir de la segona meitat del segle XV, responen no tan sols a l'evolució dels armaments, encara que aquest factor és el nus gordià de la qüestió. El problema que planteja l'arma de foc –tant a la vessant ofensiva com a la defensiva– necessita solucions que parteixen d'estudis científics aplicats, que fonamentalment comencen dins del camp de la geometria. A més a més, la posada en pràctica de totes aquestes noves tècniques fortificatòries comportà la necessitat d'un funcionariat –els enginyers– dedicat a tal menester i de pràctiques financeres –vist els

alts costos d'aquestes obres i de les guarnicions que necessitaven en temps de pau— solament a l'abast dels grans estats¹.

Per altra part, la nova concepció de la defensa d'aquests territoris —no com a comtats, sinó com a baluard fonamental per a la defensa de Catalunya—, fa que sigui oportuna la concentració dels recursos i dels sistemes de comandament. De resultes d'aquest fenomen, comencem a trobar d'una manera diàfana l'expressió "*Frontera de Perpiñán*" a la documentació d'abans de la meitat del segle XVI. La pregunta que ens podem formular és quines són les raons que expliquen aquesta situació. La referida expressió —desenvolupada únicament pel que fa referència a assumptes militars— respon a una sèrie de necessitats de caire operacional i administratiu que tenen com a centre neuràlgic la vila de Perpinyà. Si bé la denominació de capitania de fronteres és una forma adoptada per tal d'aportar una ràpida conceptualització, podem contemplar la idea que Perpinyà va ser durant aquesta època no solament la més important fortalesa d'aquell territori, sinó un autèntic centre de comandament regional.

El següent problema que hem de plantejar-nos és la demarcació territorial de la frontera. A simple vista, podem pensar en una fàcil identificació entre la frontera i els comtats del Rosselló i la Cerdanya, ja que fins i tot és freqüent trobar en la documentació relativa a afers militars d'aquesta zona una clara dicotomia. Aquesta dicotomia, l'apreciem en els continguts i en les formes, ja que d'unapart, pel que respecta als encapçalaments, la documentació ens parla moltes vegades dels comtats del Rosselló i la Cerdanya, mentre que en el moment d'estudiar-se la situació militar és emprat el concepte de frontera².

Una hipòtesi en relació a aquesta dualitat podria venir donada pel moltes vegades innecessari recurs de cercar neologismes que es dona en molts camps de la tècnica. En aquest cas, hem de dir que no és així, car pensem que aquest nou concepte defineix clarament una noció d'espai militar que no coincideix amb les divisions polítiques del moment.

El millor exemple, per tal d'explicar aquesta situació, és el de Roses, plaça dins de l'ens territorial d'aquesta frontera i no pertanyent als comtats del Rosselló i la Cerdanya, sinó al d'Empúries. Per tal de demostrar aquesta afirmació, disposem de nombrosa documentació. En aquest cas hem seleccionat una provisió de detinença del castell de la Trinitat en favor del capità Francisco de Escobar, primer comandant d'aquesta fortalesa. Encara que la datació del document és un important problema, en cap cas no afecta l'objecte del nostre estudi³. El primer detall significatiu és el lloc de la lliurança d'aquesta provisió, Perpinyà. En relació al sou d'aquest capità, en el document es parla que l'han de fer efectiu "*... los oficiales del sueldo de la frontera de perpiñan...*"⁴. Aquesta i d'altra nombrosa documentació confirmen la idea apuntada.

Una vegada comprovat el concepte d'espai militar, és interessant l'estudi de l'articulació de la defensa; o sigui, de les directrius bàsiques que conformaren la configuració militar del territori. En aquest cas, la construcció de forteses és un factor clau que ens pot

1. Pel que fa referència a les noves tècniques dins el camp de la fortificació, una gran obra de síntesi general és la de J. R. Hale: *Renaissance Fortification. Art or Engineering?* - Thames & Hudson: London, 1977 - 64 p., mentre que com a marc introductorí dins el cas espanyol consulteu A. Cámara Muñoz: *Tratados de arquitectura militar en España. Siglos XVI y XVII a Goya*, núm. 156 - pp. 338-345 - Madrid, 1981. Respecte als enginyers també d'aquest últim autor La arquitectura militar y los ingenieros de la monarquía española: Aspectos de una profesión (1530-1650) a *Revista de la Universidad Complutense*, núm. 3/81 - pp. 255-269 - Madrid, 1981.

2. Així apareix en un informe, de l'any 1571, sobre l'estat de la frontera realitzat per l'enginyer reial Fratin. *Archivo General de Simancas (A.G.S.)*, *Guerra Antigua*, llig. 75.

3. El document està datat l'any 1554. El problema es planteja en saber que en aqueixa data dos personatges fonamentals que intervenen en el document (l'enginyer capità Luis Pizaño —que lliura l'obra— i el marquès d'Aguilar —lloc-tinent general del Principat—) són morts; el primer, a Laredo, l'any 1550; i el segon a Barcelona, el 1553.

4. A.G.S., *Guerra Antigua*, llig. 55.

explicar el procés. Segons la nostra opinió, pensem que podem dividir aquesta configuració en tres àrees defensives ben diferenciades:

- 1) La línia fronterera.
- 2) Els eixos de penetració i els nuclis de població.
- 3) La franja litoral.

Pel que fa referència al primer punt, ens estem referint al sistema pirinenc, concepte geogràfic poc concret que defineix, malgrat els canvis, el tàlveg hispano-francès. Més concretament, podem definir com a frontera, per aquest precís moment, la serralada de les Corberes, on s'asenta una línia de fortificacions de la qual tenim coneixement ja des d'època medieval. Malgrat això, hem de dir que l'actuació dins aquesta àrea des del punt de vista de l'execució de noves obres, va ser molt secundària, entenent una reutilització de les antigues fortificacions com a xarxa d'alerta estratègica.

Si respecte a la zona de les Corberes no podem parlar ben bé d'una línia de defensa activa, sinó, com hem vist, d'un sistema de vigilància de la frontera, per a les altres dues àrees és correcte pensar en la existència de zones defensives. En un primer moment podem parlar de la voluntat de defensa del principal eix de penetració –el camí reial– i dels nuclis de població més importants de la regió, Perpinyà, Elna i Puigcerdà. Pel que fa referència a l'eix principal de penetració, aquest va ser cobert des de Salses –punt fronterer d'aquest eix i primera actuació d'importància de la iniciativa reial– passant per Perpinyà i protegit finalment al seu pas per l'Albera pel castell de Bellaguarda. Respecte als nuclis de població, destacar la fortificació durant aquesta època de la vila de Puigcerdà, d'Elna i, sobretot, de Perpinyà –la vila i la seva ciutadella–; eix neuràlgic, des de tots els punts de vista, de la frontera que sofrirà permanents obres, fonamentalment des del segon quart del segle XVI fins a la caiguda de la vila a mans dels francesos.

Finalment, la tercera àrea, la podem definir al llarg de tota la costa, des de l'estany de Salses fins a les illes Medes. Aquí és on s'aprecia aquest caràcter de nou espai militar. Aquest fet, pensem que es pot apreciar en la decisió de l'emperador Carles d'integrar el port de Roses dins aquesta unitat estratègica, vistes les potencials condicions de l'indret com a base naval principal per operacions a la regió⁵.

Encara que hi ha estudis fets sobre la defensa de les costes catalanes⁶, moltes vegades obliden la costa rossellonesa. A més a més no es contextualitza bé l'execució d'obres i hom no té en compte, en alguns casos, les importants intervencions a Cotlliure i a Roses, els dos ports principals de la regió.

A la present part del nostre estudi hem volgut introduir el context estratègic que defineix el marc de la defensa fronterera de la zona durant els segles XVI i XVII. A partir d'ara, centrarem la nostra feina en les possibles vies de recerca que, en relació a l'assumpte es poden obrir.

2. Del general al concret: l'estudi militar d'una frontera

En el moment de plantejar-nos l'estudi de qualsevol tipus d'espai, és fonamental decidir no tan sols la matèria, sinó els trets principals que ens permetin l'estructuració funcional de la mateixa. Ara és quan podem dividir en dos camps diferenciats aquesta estructu-

5. Aquestes impressions és dedueixen d'una carta que l'emperador dirigeix al duc d'Alba, datada a la mateixa Roses el 14 de maig de 1543. A.G.S., *Estado*, llig. 289.

6. Aquest és el cas del treball d'O. Martín i E. Gallart: Els sistemes defensius de la costa catalana contra la pirateria i el corsarisme a *Manuscrits. Revista d'història moderna* - pp. 235-240 - Bellaterra, 1988, per la qual cosa és molt més recomanable P. Català Roca: *De cara a la Mediterrània. Les torres de defensa del litoral català* - Rafael Dalmau : Barcelona, 1987 - 99 p.

ració. D'una part, tots els macroelements polítics, econòmics, geogràfics i militars que poden configurar una política estratègica per a una regió, amb l'evolució de diferents plans estratègics, i el nivell de consecució dels mateixos i les raons que poden explicar els èxits o fracassos d'aquests plans.

El segon gran bloc d'aquesta divisió tracta de les actuacions puntuals derivades de la política esmentada anteriorment. En aquest cas, la principal conseqüència és l'erecció de forteses al territori, matèria d'aquesta part de la recerca. Sense voler entrar en un discurs tipològic sobre el treball en aquest camp –del qual hi ha estudis fets en altres períodes⁷–, sí que hi apuntarem una sèrie de prioritats. En un primer moment, tot estudi sobre una fortificació s'ha de centrar en el seu entorn físic immediat amb especial referència a l'impacte urbà quan es tracti de viles fortificades⁸ –i l'estudi arquitectònic de la mateixa, posant en evidència els projectes originals, les seves realitzacions i les noves actuacions, recerçant la interpretació a partir de seqüències cronològiques tant relatives com absolutes i l'anàlisi tipològica de les estructures.

Un factor important a considerar dins aquest camp de recerca és el balanç operatiu que podem fer a partir de l'estudi evolutiu de la guarnició des de diferents aspectes, tant quantitativs –personal, armament i estat logístic– com qualitativs, en tot allò que es pugui referir a l'estat moral de les tropes.

Pel que respecte a les possibilitats metodològiques, cal afirmar el clar caràcter interdisciplinari del present estudi. Referent als camps d'actuació, a més de les feines arxivístiques i bibliogràfiques de tot treball de recerca històrica, en aquest cas s'uneix una important tasca de camp, centrada en l'estudi arquitectònic de les diferents forteses, amb especial cura dins el camp de l'anàlisi evolutiva. En alguns casos –quan es vegin dificultats d'interpretació sobre el terreny– hom pot encetar treballs arqueològics molt puntuals a fi de complementar la recerca dins aquest camp, desaconsellant qualsevol tipus d'intervenció global sobre una àrea, la qual cosa promet moltes dificultats –vista l'actitud de les autoritats polítiques competents– i sovint aporta uns resultats bastant mediocres, fonamentalment com a conseqüència dels limitats mitjans de recerca o la negligència d'investigadors que amb un dogmàtic sentit de la interpretació arqueològica –més que discutible moltes vegades–, es tanquen, altres vies de recerca.

Segons el nostre criteri, cal desenvolupar als arxius una gran part del treball. Dins el camp del nostre estudi, els més importants són el Archivo General de Simancas i l'Arxiu de la Corona d'Aragó, on es troba nombrosa informació en moltes de les seccions. Lamentablement, una de les seccions més importants, per al nostre treball del Archivo General de Simancas –la secció, denominada "*Guerra Antigua*", que recull els fons documentals de l'antiga "Secretaría de Guerra y Marina"– va ser molt malmesa durant l'ocupació francesa a principis del segle XIX, per la qual cosa la consulta d'aquest fons és força incòmoda. Malgrat tot, al Servicio Histórico Militar, de Madrid, existeix una compilació documental anomenada "*Colección Aparici*" composta de còpies textuales de documents procedents de diferents arxius. Una bona part d'aquests documents procedeix de la dita secció de Simancas, i això soluciona una mica el problema.

També podem qualificar d'important el fons dedicat a afers militars de la vila de Perpinyà en la seva Bibliothèque Municipale. Altres centres d'interès són la Biblioteca del Pa-

7. Destaquem el treball de M. Riu i J. Bolós: Observacions metodològiques, esquemes descriptius i notes de treball per a l'estudi de les fortificacions i castells medievals a *Acta Mediaevalia*, annex 3 - pp. 11-24 - Barcelona, 1.986.

8. Dins aquest camp una de les qüestions més importants és el problema de l'allotjament –amb els seus inconvenients– i la construcció de casernes als presidis, sobre tot a Perpinyà i Roses.

9. Aquesta compilació és resultat de la voluntat nascuda, el segle passat, al cos d'enginyers per dotar-se d'una història pròpia. A tal efecte fou comissionat un oficial d'aquest cos, el coronel Aparici, per tal de recollir material de contingut històric als diferents arxius. El resultat del treball reflecteix les llargues temporades de recerca, sobre tot a Simancas.

lau de Perelada i la Biblioteca Nacional de Madrid, sobretot pel que fa referència a la riquesa dels seus fons bibliogràfics sobre tècnica militar de l'època estudiada.

3. Conclusions. Una proposta d'actuació

En tot moment, la intenció del present article ha estat presentar els atractius que tindria un projecte global d'actuació i estudi en relació amb la referida matèria. Un factor que podem considerar propici és el marc actual de supressió de fronteres, aspecte conjuntural que ens ha de fer reflexionar sobre l'existència de les mateixes, al llarg de la nostra història.

Evidentment, tant l'execució de la recerca com la vulgarització d'aquesta és missió per a un ampli equip d'investigadors i amb un ampli suport institucional. Sense aquestes condicions, tot estudi globalitzador del fenomen és molt parcial i reduït, malgrat qualsevol valoració d'intencions.

